

Békés Vera

Az etnográfiai esetleírástól az episztemológiai kulcspéldázatig – és vissza*

Tudásszociológiai közhely ma már az az egykor nagy horderejű felismerés, hogy a világ berendezkedésére, a dolgok rendjére vonatkozó hiteink, meggyőződéseink nem születnek velünk. A tények, melyeket perdöntőnek fogadunk el, csak hosszú tanulási folyamatban nyerik el számunkra *vitathatatlanságukat*: azt a kényszerítő erőt, mellyel hatalmat gyakorolnak fölöttünk. Ebben a tanulási folyamatban fontos szerep jut egyfelől a konkrétan belátható, meggyőző példáknak, illetve, másfelől, a belőlük elvont szemléletformáló példázatoknak. E kettőnek nem azonos az episztemológiai státusa. A *példa* általában valamilyen konkrét eset leírása, amelyet az érvelés meggyőző erejének fokozására alkalmazunk. A *példázat* is eset(ek)et idéz, de a konkrétumoktól elvonatkoztatott, általánosított megfogalmazásban. Ez utóbbi valójában közelebb áll a *gondolatkísérlethez*, mint a példához: egyebek között, szemben a példával, nincsen sem bizonyító, sem pedig cáfoló ereje, nem része valamilyen konkrét érvelésnek, ehelyett kiemeli a mondanivaló egészének lényeges vonásait. Szemléletformáló szándékkal szokás alkalmazni.

Jelen írásban néhány jól ismert, a XX. század második felének tudományfilozófiai fordulatában fontos szerepet játszó példa példázattá válásának útját vizsgálom meg közelebbről. Valamennyit Polányi Mihály gyűjtötte és adta elő az Aberdeen-i egyetem nevezetes Gifford-előadásain 1951–52-ben. Noha egyikük sem tartozik a tudományfilozófiában szokványos példák, példázatok vagy gondolatkísérletek közé, mégis, (vagy inkább éppen ezért) fontos szerepet játszottak Polányi fő művének kimunkálásában. Sőt, az utóbbi évek kutatásai (PRESTON 1997a; JACOBS 2001; J JACOBS 2002) egyértelműen kimutatták, hogy éppen ezek a példák, példázatok gyakoroltak szemléletformáló hatást egyebek között olyan tudományfilozófusokra, mint Paul Feyerabend és Thomas Kuhn.

John Preston Feyerabendről készülő monográfiájának írása közben figyelt fel egy epizódra, melyet azóta mind gyakrabban idéznek Feyerabend szellemi önéletrajzából. Feyerabend Angliából Amerikába tartva (azaz Popper hatásától távolodva) „valahol útközben” olvasta Polányinak a sajátságos afrikai azande világszemléletről szóló cikkét. Ez az írás (*The Stability of Beliefs* – POLÁNYI 1952), a fent említett Gifford-előadások magvát jelentő tanulmány, alkotja az 1958-ra elkészülő *Személyes tudás* nevezetes kilencedik fejezetét (*A kétely kritikája*). Polányi itt antropológiai, tudománytörténeti és politikai esetek sorával támasztja alá azt a döntő fontosságú tételét, hogy egy közösség mindenkor szívósan és módszeresen öröködik azon, hogy meggyőződés-rendszere stabil maradjon, és a lehetséges külső bírálattal szemben ellentámadással védekező manővereihez válogatott eszközök óriási készletével rendelkezik. Polányi azt hangsú-

*Az írás az OTKA 046261 sz. támogatásával készült.

lyozta, hogy e tekintetben nincs lényegi különbség az afrikai törzsbelieknek a méregjósítás feltétlen igazságába vett bizalma, az elkötelezett kommunistáknak a párt által ígért jövődöbben való rendíthetetlen hite, a pszichoanalitikus (vagy bármely más) mozgalom alapelvei iránti feltétlen elkötelezettség vagy akár a természettudomány egyes alaptételeinek objektivitása iránti szilárd meggyőződés között, és ez igen fontos tanulság. Többen állítják (BENCE 1990 [1972] 314. l.; PRESTON 1997, 30; JACOBS 2001; JACOBS 2002), hogy Polányinak ebben a gondolatmenetében lényegében már megfogalmazódik a hetvenes évek tudományfilozófiai vitáinak főszereplője, az inkommensurabilitás-tézis. Ami azt is jelenti, hogy Polányi megelőzte radikális kortársait.¹

Azonban ma már ennél a nem túlságosan fontos prioritás-szempontnál sokkal érdekesebb az a kérdés, hogy Polányi antropológiából kölcsönzött példái miként és mivel hatottak Feyerabendre vagy Kuhnra. Úgy tűnik ugyanis, hogy Feyerabend esetében például (persze nyilván más tényezőkkel együtt) elindítottak egy folyamatot, melynek során megváltozott a filozófus egész korábbi attitűdje. Elfordult az elvont falszifikacionalizmustól, eltávolodott az episztemológiában uralkodó normatív intellektualizmustól. Mint írta, érdekesnek találta Polányi cikkében az afrikai azande világszemlélet bemutatását, s ezt olvasva értette meg Wittgenstein intő tanácsának gyakorlati értelmét, mely szerint az episztemológus feladata „nézni és látni, nem pedig hirtelen átváltani egy másik elvont tárgyra” (PRESTON 1997a, 30 – Kiemelés: B.V.). Az episztemológiai témájú írásokban ekkortájt, ha alkalmaztak is példákat, (ilyeneket, mint hogy 'ez itt egy fa', 'az asztal barna', 'a könyv fekete', felemelem a kezem), azokat csak a bevett nézetek didaktikai célú szemléltetésére használták. Egyúttal általában ki nem mondva azt is előfeltételezték, hogy az észlelésnek az a pszichológiai elmélete, melyre hallgatólagosan támaszkodnak, univerzális érvényű, vagyis mindenki, aki a példának megfelelő helyzettel szembesül, ugyanazt és ugyanolyannak észleli, mint bármelyik embertársa. Szigorúbban fogalmazva: nem észlelhet mást, mint bárki más, amennyiben észlelőképességének egyáltalán birtokában van, és senki sem értelmezheti az észlelteket másképpen, mint mi valamennyien, már amennyiben az illető becsületesen jár el. Tertium non datur! Ebben a környezetben mindazok a problémák, melyeket a mélylélektan, az alaklélektan, a tudásszociológia vagy akár az antropológia vetett fel, az episztemológiára nézve úgy tűnt, nem járnak kényszerítő következményekkel. Kortársaihoz hasonlóan, eladdig Feyerabend is úgy gondolta, hogy a megismerő tevékenységre vonatkozó kérdéseknek mindaz a része, mely explicit és egzaktta tehető, az végső soron a logikára tartozik, a maradékra pedig – mint például a precedens nélküli jelenségekhez való viszonyunk esetleges problémái, a választ a különböző empirikus tudományoktól várta.

Egy régebbi tanulmányomban részletesen bemutattam ezeket a példákat (BÉKÉS 2001), melyek tehát bevallottan segítettek egyes episztemológusoknak, hogy elszakadjanak korábbi szemléletmódjuktól. Most azonban nem tartalmi, hanem forráskritikai szempontból figyelve térek vissza hozzájuk.

¹ Érdekes módon a prioritások kérdésében az utóbbi időben megújultak a viták. A *Tradition and Discovery*, a Polányi Society periodikájának 2006–2007/2-es számát szinte teljes egészében Polányi és Kuhn kapcsolatának elemzésére szánták. A tanulmányok csak a Polányinak Kuhnra gyakorolt hatása mértékén vitatkoznak, de mindannyian fontosnak tartják hangsúlyozni azt a – kétségtelen – tényt, hogy Kuhn, J. Conant tanítványaként már az ötvenes évek elején kötelező olvasmány formájában megismerkedett Polányi néhány fontosabb írásával. Ezt persze Kuhn maga sem tagadta, de talán a ténylegesnél kisebbnek érezte a hatást, amelyet Polányi episztemológiai szemlélete a formálódó paradigmaelméletre gyakorolhatott. (MOLESKI, JACOBS, MILAWEC, SMITH, POIRIER (*Tradition & Discovery* Vol. XXXIII. N. 2, 2006–2007)

Két (illetve, mint látni fogjuk, három) nevezetes példa segítségével azt vizsgálom, milyen szabályszerűségek érvényesülhetnek abban a hosszú folyamatban, amely során az egyes utazó, felfedező vagy antropológus által közvetlenül megfigyelt tény vagy esemény etnográfiai esetleírássá lényegül át, majd – némileg kalandos utat bejárva – az episztemológia jelentős (kulcs)példázatává válhat.

Polányi Mihály, aki jelentős természettudományos kutatói pályát maga mögött tudva többé-kevésbé kívülállóként érkezett a tudományfilozófusok körébe, egyebek között abban is különbözött az episztemológia szakértőitől, hogy példáit az érvelés *részeként* alkalmazta. Konstruktív szerepet szánt nekik az új, posztkritikai episztemológia kialakításában. Idézett esetei tehát nem a bevett nézetek szemléltetésére valók, sőt éppenséggel azok felülvizsgálatára sarkallnak.

Ráadásul Polányi olyan példákat választott, melyek egyszerre mind a forrásuk helyén, tehát a szaktudományon belül is megosztották a tudományos közösséget, vagy valamilyen egyéb módon rendhagyónak számítanak. Nem csoda, mivel valamennyi példa, amelyet itt vizsgálunk, az antropológia alapvető dilemmájához kapcsolódik. Ez pedig a következő: Amikor a civilizált megfigyelő (utazó, misszionárius, kutató stb.) és a nyugati értelemben civilizálatlan (primitív) ember találkozásakor úgy tűnik, hogy ugyanazt a jelenséget, eseményt egészen eltérő módon ítélik meg, ha észlelik egyáltalán, akkor vajon a primitív szellem közvetlenül magában az észlelés folyamatában alakítja-e ki a maga furcsa (a mienktől eltérő) elképzeléseit (ez közismerten Lévy-Brühl tézise), vagy pedig a primitívek is ugyanazt és ugyanúgy észlelik, mint a civilizáltak, de „helyes” észleleteikből „hibás, téves” következtetéseket vonnak le (mint ezt az antropológusok többsége (mindenekelőtt Lévi-Strauss) állítja, vagy legalábbis hallgatólagosan előfeltételezi. Az episztemológusok véleménye megoszlik e tekintetben is: sokan úgy tartják, hogy Polányi hallgatólagosan a kognitív relativizmus, tehát Lévy-Brühl álláspontján áll (lásd erről a vitáról: JACOBS 2001).²

Az egyik vizsgálandó példát „*Darwin gályája*” néven is szokás emlegetni, mert eredetileg Darwin Dél-amerikai Naplójából, William James közvetítésével, került Polányi látóterébe. „»Se kíváncsiságot, se csodálkozást nem érzünk – írja William James – azokkal a dolgokkal kapcsolatban, amelyek annyira felettünk állnak, hogy nincsenek fogalmaink, hogy utaljanak rájuk, vagy mércéink, hogy mérjük őket. Darwin meséli, hogy utazása során a bennszülöttek megcsodálták a kicsi csónakokat, de egyáltalán nem érdekelte őket a csónakok előtt horgonyzó nagy hajó.«” (POLÁNYI 1994, II, 81; JAMES 1981, 754.)

Azt lehet mondani, ez Polányi egyik kedvenc esete, mert több ízben is elemezte:

„Nagyon nehéz [...] egyetlen olyan elsődleges érzetet is felfedezni, amely adott volna, mielőtt értelmeznénk. Ha egy gyerek elé egy tálcán számos tárgyat teszünk, csak azokat veszi észre, amelyeket, valamelyest már korábban is ismert. A tűzföldiek, akiket Charles Darwin a Beagle fedélzetéről meglátogatott, izgatottan figyelték azokat a kis csónakokat, amelyeken a társaság partra evezett, de észre sem vették magát a hajót, amely a szemük előtt vetett horgonyt.” (POLÁNYI 1992, II.145.)

² Az idézett tanulmányomban amellett érveltem, hogy a Polányi által javasolt ismeretelmélet valóban Lévy-Brühl szemléletével harmonizál – ám egy lényeges lényeges kitételrel módosítja azt (BÉKÉS 2001).

„[A]mikor figyelmünket valamely konkrét objektumra összpontosítjuk, számos olyan dolognak is tudatában vagyunk, amelyekre az adott pillanatban nem figyelünk oda közvetlenül, ám mégis kényszerítő erejű eligazító jelként hatnak annak meghatározásában, ahogy figyelmünk tárgya érzékeink számára megjelenik. Nyilvánvaló és gyakran elemzett esete ennek az a hajlamunk, amikor a precedens nélküli esetek fölött elsiklunk. Mivel nincs kulcsunk a fölfejtésükhöz, nem is látjuk őket. Charles Darwin írta le, hogy a tűzföldi indiánok milyen nagy érdeklődéssel futottak össze az evezős csónak láttán, amely kompániáját a *Beagle*-ről partra tette, ám nem tűnt föl nekik maga a hajó, amely velük szemközt horgonyozott.” (POLÁNYI 1992, I, 50.)

A különös csak az, hogy kifejezetten ezt a beszámolót nem találjuk Darwin közreadott Naplójában, és az Önéletrajzában sem, s James, aki egyébként pontosan közli az adatait, itt nem ad közelebbi oldalszámot. A leginkább hasonló darwini feljegyzés így szól: „Nagyon meglepett bennünket, *mint mindig a korábbiakban is*, hogy mennyire kevésbé vagy egyáltalán nem figyeltek dolgokra, melyek mintha nyilvánvalóak lettek volna a bennszülötteknek. Egyszerű körülmények, mint egy vörös ruha szépsége, vagy kék rózsafüzér, az, hogy nincsenek velünk asszonyok, vagy hogy mosakodni szoktunk, – sokkalta nagyobb csodálatot váltott ki belőlük, mint bármelyik hatalmas vagy komplikált dolog, mint mondjuk a hajónk.” [Kiemelés: B. V.] Lehetséges, hogy valahol később, miután már elhagyta a Tűzföldet, Darwin visszautal erre a megfigyelésre, de lehet, hogy nem: a példa nagyonis találó, még ha esetleg konstruált is annyiban, hogy már James is Darwin *több különböző benyomását sűrítette* egyetlen „esetté”.

Ugyanakkor érdekes, hogy sem James, sem Polányi nem figyelt fel arra, hogy Darwin az önéletrajzában maga is utal arra, mennyire tudatában van a precedens nélküli észlelés nehézségeinek, és e felismerés episztemológiai fontosságának. Ifjú korában Darwin Sedwick geológus professzort elkísérte közép-angliai kutatóútján: „Utazásunk megdöbbentő példát szolgáltatott arra, mily könnyű nem észrevenni egy jelenséget, bármily feltűnő is az, ha előttünk már valaki észre nem vette. Sok órát töltöttünk Cwm Idwalban nagy figyelemmel vizsgálgatva a kőzeteket, mert Sedgwick nagyon szeretett volna kővéletet találni bennük. de egyikünk sem vette észre a bennünket körülvevő csodálatos jégkorszakbeli jelenséget, a szemmel láthatóan kimélyített sziklákat, lebegő vándorköveket, az oldalsó és szegélyező morénákat. Pedig ezek a jelenségek olyan szembeszökőek, hogy – mint évekkel később egy *Philosophical Magazine*-ban megjelent cikkemben írtam (1842) – egy leégett ház sem mondhatja el történetét világosabban, mint ez a völgy. Ha a völgyet még mindig jégmezők töltötték volna ki, a jelenségeket kevésbé lehetett volna észrevenni, mint így.” (DARWIN 1955, 25–26.)

A másik példa voltaképpen két különböző esetleírásból szövéődött össze egyetlen példázattá, és az a különössége, hogy itt a sűrítés nem a közvetítés során, hanem *utólag*, Polányi olvasóinak emlékezetében következett be. Az egyik tudósító a korszak nagyhatalás antropológusa, Evans-Pritchard (akit az antropológia Stendhaljának is szoktak nevezni). Az ő 1920-as években folytatott tereptanulmányából, a kongói azande törzsek életének megfigyeléséből tanulta meg az egész angolszász antropológia – és tudásszociológia, illetve Polányi közvetítésével az episztemológia is –, hogy bizonyos afrikai törzsek milyen különös szívóssággal tartják fenn a méregjósítás gyakorlatát, mint a vitás ügyekben döntő ítékezés legitim intézményét.

Azt a tényt, hogy a primitív népeknek jellegzetes, konceptuális sémájukban rejlő és nyelvükben tükröződő hiedelemrendszereik vannak, Polányi – Edward Sapir és Lévy-Brühl nyomán többször is hangsúlyozta és egyben általánosította is: „Minden nyelv tartalmaz egy univerzum-elméletet, amelynek cirkularitása elementárisan megmutatkozik a nyelv szókészletének létében.” (POLÁNYI 1994, II, 78) Az univerzumra vonatkozó alapvető elméleteket hallgatólagosan, anyanyelvünkkel együtt sajátítjuk el, s „Amíg úgy érezzük, hogy nyelvünk jól osztályozza a dolgokat, meg vagyunk vele elégedve, s igaznak fogadjuk el az univerzumnak azt az elméletét, melyet nyelvünk implikál.” (POLÁNYI 1994, I, 143).

Lévy-Brühl a huszas években pedig, miután alaposan tanulmányozta a tudományos felfedezők és etnográfusok beszámolóit, egyfajta szempontrendszert alkotott, melyek eligazítást nyújtanak az úgynevezett prelogikus gondolkodás további, célzott vizsgálatához. A harmincas években az angol Evans-Pritchard pedig az azande hiedelmekről megerősítette és pontosabbá tette a primitív konceptuális sémák sajátosságaira vonatkozó nézetet.

A terepen kutató Evans-Pritchardot megdöbbentette, hogy a primitív afrikai emberek milyen intellektuális erővel tartják fenn hiedelmeiket olyan bizonyítékok ellenében, amelyek egy európai számára teljesen nyilvánvaló módon cáfolják azokat. Az azande varázsló úgy válaszol a vitatott kérdésekre, hogy megfigyeli, milyen hatást tesz egy bengének nevezett mérgező anyag egy bizonyos szárnyasra. A jósmérget hagyományos módon vonják ki egy kúszónövényből, és azt tartják, hogy az csak a megfelelő rituális ráolvasás után válik hatékonná. „Az azandéknak – közvetíti Evans-Pritchard kommentárját Polányi – nincs formális és kötelező tanuk, amely kikényszerítené, hogy higgyenek a varázslókban és méregjósolási ténykedésükben, de ebbe vetett hitük mégis nagyon szilárd, mert egy olyan idiómába ágyazódik, amelyik minden fontos tényt a varázslás és a jósképesség fogalmaiban értelmez. Evans-Pritchard különböző példákön mutatja be az implicit meggyőződések szívósságát, amikor a hiedelmeknek nem kevesebb, mint nyolc másodlagos magyarázatát sorolja fel, amelyekkel az azandék számot tudnak adni arról, ha a méregróba esetleg nem sikerül. Feltételezhetik, hogy rossz fajta mérget gyűjtöttek; hogy valamilyen tabut megsértettek; hogy felbosszantották annak az erdőnek a tulajdonosait, ahol a mérgező kúszónövény terem, akik úgy álltak bosszút, hogy elrontották a mérget stb. Az antropológus bemutatta, hogy miként állnak ellent az azandék minden olyan érvelésnek, mely szerint a benge esetleg természetes mérge lehetne. Elmondása szerint gyakran megkérdezte az azandéktól, hogy mi történnék, ha úgy adnák be a jósmérget egy szárnyasnak, hogy előtte nem mondanának beszédet, vagy ha további méregmennyiséget adnának neki, miután magához tért a szokásos adag hatásából. »Az azandék nem tudják, hogy mi történnék, s ez nem is érdekli őket, egyik sem lenne bolond ilyen értelmetlen kísérletre pazarolni a jó jósmérget, ilyesmi csak egy európainak juthat eszébe [...] Ha egy európai elvégezne egy olyan kísérletet, amely szerinte azt bizonyítaná, hogy az azandék véleménye téves, ők döbbenetesen szemlélnék az európai hiszékenységét. Ha a szárnyas kimúlna, egyszerűen azt mondanák, hogy a benge nem volt jó. Maga az állat pusztulásának ténye bizonyítaná rosszását.« Az azandék a számunkra perdöntőnek tűnő tényekkel kapcsolatos vakságukat figyelemre méltó találékonysággal tartják fenn »Kiválóan érvelnek hiedelmeik nyelvén« – mondja Evans-Pritchard –, azonkívül vagy azzal szemben azonban nem tudnak érvelni, mert nincs másik idiómájuk, amelyiken kifejezhetnék gondolataikat.” (POLÁNYI 1994, II, 76–77.)

Zárójelben meg kell jegyezni, hogy az idézetben szereplő könyv (EVANS-PRITCHARD 1937) klasszikus mű, s a példa az antropológusok és a szociológusok és társadalom-filozófusok körében közismert (WINCH 1964), sőt, elmondható, hogy az „azande példa” módszertani útmutatóként is szolgált az ún. oxfordi antropológiai iskola további empirikus kutatásaihoz. A tudásszociológia erős programjának kezdeményezője, D. Bloor pedig a hetvenes években – Winch nyomán – külön fejezetben elemzi az azande gondolkodás tanulságait (*‘Azande logic and Western science’*) (BLOOR 1976, 123).

Polányi hoz egy másik, jóval korábbi szarmazó példát is, amelyet Lévy-Brühl-től idéz, s amellyel Evans-Pritchard beszámolója nagymértékben egybecseng. Lévy-Brühl (akit rosszmájú ellenfelei csak karosszék-antropológusnak neveztek, mivelhogy maga nem végzett számottevő terepmunkát) ezt a Dél-Nyugat-Afrikában az 1850-es években megtörtént esetet – egy jósló pap által irányított méregpróbát és ítéltkezést – egy szemtanútól, Magyar László Afrika-kutatótól vette, s mint tipikus esetet mutatja be. Polányi a forrásra való pontos hivatkozással közvetíti a történetet, és teszi az episztemológiai relativitás elvének talán legemlékezetesebb példázatává: „Két afrikai bennszülött, S. és K. elmennek az erdőbe mézet gyűjteni. S. négy nagy mézzel teli fát talál, míg K. csak egyet. K. hazamegy, s azon siránkozik, hogy milyen balszerencsés ő, S.-nek meg mekkora szerencséje van. Eközben S.-t, aki visszatért az erdőbe, hogy elhozza a mézet, megtámadja egy oroszlán és széttépi. Az oroszlán áldozatának rokonai azonnal elmennek a varázslóhoz, hogy megtudják, ki a felelős a haláláért. A varázsló többször irányítást kér az orákulumtól, majd közli, hogy K. öltött oroszlánformát, hogy bosszút álljon S.-en, akire féltékeny volt a bőséges mézlelőhelyek miatt. A vádlott erőlyesen tagadja bűnét, s a törzsfőnök elrendeli, hogy méregpróbával rendezzék az ügyet. »Ezután a dolgok mentek a maguk megszokott útján – így a kutató beszámolója –, a próba kedvezőtlen volt a vádlottra nézve, az vallott és belehalt a kínzásba [...] A vád teljesen természetesnek tűnt a varázsló számára, aki megfogalmazta, az uralkodó számára, aki elrendelte a méregpróba-vizsgálatot, a bámészködők tömege, s maga K. számára is, aki oroszlánná változott, valójában mindenki számára, a történetesen ott tartózkodó európai kivételével.«” (POLÁNYI 1994, II, 78–79; LÉVY-BRÜHL 1928, 44–48.)

„Számunkra világos, – mondja Polányi – hogy K. nem vált oroszlánná, és nem tépte szét S.-t, és először maga is tagadta, hogy így tett volna. *De megsemmisítő váddal szembesült.* Az az értelmezési séma, amelyet osztott vádlóival, nem tartalmazta a véletlen halál fogalmát: ha egy embert felfal egy oroszlán, akkor amögött valamilyen nyomós oknak kell lennie. Ez nyilvánvalóan gyanússá tette őt, s amikor az orákulum, amelyben mindig megbízott, megerősítette a gyanút, nem tudott ellenállni bűne bizonyítékának, s bevallotta, hogy oroszlánná változott és felfalta S.-t. Ez zárta az érvelés körét, s igazolta azt a mágikus sémát, amelyben az érvelés zajlott, megnövelve e séma erejét, hogy magába olvassa majd a következő esetet, amely a hatáskörébe kerül.” (POLÁNYI 1994, II, 79) (Kiemelés: B. V.)

Polányi gondolatmenetének célja, mint ismeretes, *tükröt* tartani a saját civilizációnk elé, hiszen, a törzsi példák mellett ott sorakoznak a sztálini koncepciók perек zárt, körkörös logikájában fogalmazott, megsemmisítő váddal szembesülő kommunisták példái is. (POLÁNYI 1994, II, 83.)

Mostani vizsgálódásomban nem követem tovább Polányi elemzését, ehelyett a példa forrását veszem szemügyre. Érdeemes az eredeti szöveggel megismerkedni, annál is inkább, mert Shakipera és Kimbiri történetének leírása eredetileg magyar nyelven született és 1985 óta a nagyközönség számára is olvasható (MAGYAR 1985, 138–142). Az éppen arra utazó Magyar László jelen volt az ítélezésnél, s eredeti beszámolójában részletesen kitér a Kimbando (Jósló pap) intézmény egész rendszerének, valamint a mérgejölás (itt bulongo-italnak hívják a szert), a bevádolás, vallatás és ítékezés tüzetes bemutatására. Lévy-Brühl viszont, aki elsősorban az esemény spirituális tartalmára összpontosít, és éppígy a hitrendszerek stabil működésének közös titkát megfejteni törekvő Polányi is, sokat „finomított” a leíráson, elhagyva az eredeti beszámolóban olvasható megrázó, naturalis részleteket. A történet tehát korántsem kitalált „gondolat kíséret”: a beszámoló, melyet a szerző a Magyar Tudományos Akadémiának küldött, (s amivel kiérdemelte az akadémiai tagságot is) egy olyan XIX. századi Dél-Afrika kutatótól származik, aki ugyanakkor szinte tökéletesen megfelel Clifford Geertz követelményeinek: „Az antropológusok képessége arra, hogy komolyan vetesék velünk, amit mondanak, nem annyira a ténszerűségeen vagy az elméleti elegancián múlik, hanem inkább azon, hogy képesek-e minket meggyőzni arról, amit mondanak, az valóban annak az eredménye, hogy mélyére hatoltak a tárgynak [...], a másfajta életformának, hogy így vagy úgy valóban »ott voltak«.”

Shakipera és Kimbiri igazi története, ahogyan Magyar László leírta
(III. fej. Utazásom Kiákka országban – MAGYAR 1985, 138–142.)

1850. jan. 31. Magyar László ekkor már három éve élt az őt befogadó törzsnél Afrikában, több törzsi nyelvet is beszélt, és helyi királyi fennség egyik leányának férje volt. Felfedező útjait királyi apósa támogatásával, karavánokhoz csatlakozva tette meg. Így jutott tudomására, hogy átmeneti tanyájuk közelében déltájban „istenítélet és végrehajtás fog tartatni.” Mint írja: „Nagyon óhajtottam e dolognak szemtanúja lenni, s látván, hogy a bennszülöttek nem ellenzik, több, szintén kíváncsi fegyveres ember kíséretében a kijelölt helyre sieték [...]”. Magyar László ezek után egészen részletes leírást ad a helyszínről és egy a többiekhez képest különös öltözetű személyről, aki egy fazék tartalmát kevergette. A 'kiszongó' (állandó kísérő és tolmács és mindezeknél valamivel több is) elmagyarázta, hogy a fazékban bulongó italt főzik, s az, aki főzi, a 'kimbando', vagyis a jósló pap. „Még nem tudtam, micsoda ügy szolgáltatott alkalmat a perlekedésre, azért sürgetém kiszongómat, járjon utána, s tudja meg a jelenlevőktől. Kiszongóm tehát a következő értesítést kapta:

Sakipera [sic!] és Kimbiri szomszédok valami 20 nap előtt a Dámba olo mone lakatlan erdőre menének mézet keresni. Az erdőn elválnak egymástól, s külön-külön irányban indulának a méz keresésére. Mert szokásuk szerint előbb a méznek helyét keresik föl s nézik, hogy mennyi van, azután hazamennek rokonaikért, s ezek segítségével szedik ki s hordják haza. Sakipera tán ügyesebb ember volt, vagy pedig csak esetleg történt, elég hozzá, ő mézzel telt négy nagy fát (kilombo an nyimi) talált, Kimbiri ellenben csak egy ilyen fát fedezhete föl. Ezek után mindkettő hazament. Itt Kimbiri sokat panaszkodék övéi előtt, hogy olyan szerencsétlenül járt holott szomszédjának a szerencse oly nagyon kedvezett. Sakipera pedig legott rokona-

it magával vevén, visszafordula, hogy a megtalált mézet kiszedje. De éjjel oroszlán által megtámadtaték s szétszaggatának, míg társai fára mászva megmenekülének. A gyászos eseten felindult atyafiak azonnal a kimbandához menének, Sakipera halálának tulajdonképi okozóját megtudakolandók. A kimbanda több ízben megforgatván nángombóját végre kijelenté: hogy Kimbiri megirigyelvén szomszédjától a gazdag mézszüretet, bosszújában „kandumbává” varázsolta magát s tehát ő az, ki Sakiperát széttépte. A jósló ezen ítélete a kiákkai szóba [fejedelem] elé került, s ez azt rendelte, hogy az ügy, miután a vádlott a neki tulajdonított vétket erősen tagadja, a perlekedők tartózkodási helyén a bulongó ital által döntsék el.

A kimbanda kiszólitása folytán előállott felek a két csoportozat közötti téren egymással szemben a földre ülének s nyugodtan nézék s hallgaták a nevetséges mozdulatokkal ugráló s folyton folyvást dunnyogó kimbandát; ez végre mindegyikének egy-egy kis fél kabakot (gángysa) nyújta oda, melyeket a fazékban főzött folyadékkal töltött vala meg. Aztán az égnek négy fő tája felé kezével négy vágást tőn a levegőben, s erre hangos szóval ezt ismétlé háromszor? „Okási lu longá, ovihembá jánge, velekukondi, szapaila! – Tumbulu, otnyunyunyu!” (Aki vétkes, még ideje van vallja meg bűnét mert italom mindenestre megöli! – Vegyéték, igyátok!” Erre a felek szájokhoz vevék a félkabakot s megiván a benne levő folyadékot, felfordítva maguk elé a földre tevék. A gyülekezet mindvégig a legnagyobb csöndességben maradt.” (MAGYAR 1985, 140.)

Ez a feszült lassúsággal leírt szertatás azután felgyorsul:

„Mintegy 10 perc múlva az egyik minden nagy erőlködés nélkül hányni kezdte [Ez jelzi, hogy ártatlan, s ezt a rokonság a szokásokhoz illően hangos lövöldözéssel ünepelte], a másik ellenben mindinkább erőlködve, izzadozva, erős vonaglások között s nagy fájdalom jelével, száján habozva igyekvék a gyomrát dülő mérges italt kiokádni. Mindhiába! végre a kimbanda hozzálépve felszólitás, vallja meg a bűnét, mit a vad babonának halállal küzködő áldozatja csakugyan meg is tőn. Erre a jósló más kabakban oly italt ada neki, mely azonnal erős hányásra készteté. Ekkép megmenekült ugyan a haláltól, de mit használt neki az életmentő ital, midőn reája, mint mostmár elismert bűbajosra (gánga), még rettenetesebb halál várakozott? Alig hogy t. i. a szerencsétlen az erős hányástól kissé megépült s szomorúan maga körül tekintte, azonnal az eddig csendességben volt gyülekezet dühösen kiáltozni kezdé: „Gánga! gánga!” (bűbajos). Azután megragadták s közel álló fához kötözték, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet borzasztó tragédiává változott.” (MAGYAR 1985,141)

NB: az antropológus és az episztemológus ekkor fogalmaz úgy hogy: „Ezután a dolgok mentek a maguk megszokott útján – *így a kutató beszámolója* –, a próba kedvezőtlen volt a vádlottra nézve, az vallott és belehalt a kínzásba [...]” Ezzel szemben: a „kutató” éppenséggel egyáltalán *nem maradt semleges* hangú tudósítója a történeteknek! Az áldozat iránti szenvedélyes és feltétlen együttérzéssel örökíti meg az európai ember számára hihetetlenül barbár – ám felismerhetően, bizonyos szertartás *rendje* szerint zajló – mészárlást (amelynek rettenetes részletei olvashatóak az idézett helyen (MAGYAR 1985, 141–142), ezért felidézésüktől eltekintek). A beszámoló így fejeződik be:

„Tovább nem nézhetem a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérrrel mocskolt helyet, *hol kéréseim mitsem eszközölhettek a tett megátlására; keserűn sajnálkozám a barbár babona járma alatt nyögő népek balvéleményei rettenetes következményein, s egyszersmind megbánám, hogy kíváncsiságom kielégítésére azon jelenetet választottam vala*, melynek szomorú benyomása egyszerre oszlatá fel Afrika belsejét illető vidám képzeletemet. Bosszúságomat kiszongóm és többi kísérőimnek a fájdalommal sokféle módon küszködő áldozat végvonaglásain való hangos kacagásai még inkább növelék s *haragosan lehordám őket*. De erre nyugodtan csak azt felelém, »Gyáposzoka gángá moine!« (*Nagyon jól esett neki, mert ő bizony bűbájos*) Mit tehet a józan ész babonás véleményekkel telt fej ellenében!

Késő délután érkezém a kilombóba, bús gondolatokba merülve vevém magamat singembe, míg körültem a legnagyobb vigalom és megelégedés uralkodék.” (MAGYAR 1985, 142.) [Kiemelés: B. V.]

A PÉLDÁTÓL A PÉLDÁZATIG

Azért idéztem ilyen hosszan ennek a különös karriert befutó tudásszociológiai-antropológiai kulcspéldázatnak az eredeti változatát, hogy látható legyen, mekkora különbség van egy hiteles szemtanútól származó, jóllehet nem semleges nézőpontú, de reflektált élménybeszámoló, és annak a tudomány számára emészthetővé tett, *közvetett* leírása között.

További kérdés, hogy – noha Magyar László beszámolóját Lévy-Brühl meglehetősen tárgyyszerűséggel adta vissza, és mindez megelőzte Evans-Pritchard azande-tanulmányait, mégis, miért van az, hogy a tudásszociológiai, antropológiai tartalma „üzenete” csak az azande-résznek maradt tartós. Általában mindenki (ahogy pl. Feyerabend is) a Polányi írásból csak az azandékra emlékszik. Tudjuk, hogy ott is lefolytak hasonló ítélezések, de Magyar László története az egykori portugál gyarmaton, a mai Angolában zajlott, az azandéké pedig a mai Kongó területén. Nem teljes, de azért kiterjedt vizsgálatom azt mutatja, hogy az „azande példa” az angolszász területen meglehetősen ismert mind a szociál-, illetve kultúrantropológiában, sőt, elterjedt mindenfelé, ahol az intézményes jóslással, illetve a boszorkányság történetével foglalkoznak. A tudományfilozófia területén szintén, legalábbis feltételezhetjük, hogy nem Feyerabend volt az egyetlen, akinek az episztemológiai látásmódjára komoly hatást gyakoroltak Polányi példái, példázatai. Mégis, a Lévy-Brühl által közvetített Magyar László-féle történetnek csupán az a fura szerep jut, hogy mintegy *összeolvadás, sűrítés* útján tovább erősítse Evans-Pitchard mondandójának tanulságait. Ennek egyik magyarázata, hogy Shakipera és Kimbiri történetének helyrajzi és nyelvi konkrétumait Polányi elhagyta. Nála S. és K. két afrikai benszülött, egy általános képlet elvont (tipikus) figuráivá lényegültek, s ezáltal az esetük könnyen *beleolvadt* az azande-példák sorába. Az eredetileg két különböző forrásból – és két különböző korból – származó méregjós-lás-eljárás, a boszorkányság, a jósló papok stb. leírásának hasonlósága persze nem véletlen, de nem is pusztán a két különböző törzsi ítékezés strukturális hasonlóságaiból adódik. Tudni kell, hogy Evans-Pritchard nemcsak jól ismerte, sőt el is ismerte Lévy-Brühlnek ezt a munkáját, de az olvasónak az a benyomása támad, hogy Lévy-Brühl gondolatmenete – ezen belül a Magyar Lászlótól idézett konkrét eset s főleg Magyar értelme-

ző kommentárjai – eleve *kiemeltek* bizonyos – az európai megfigyelő számára feltűnő, lényeges mozzanatokot, s így a XIX. század közepén kelt tudósítás mintegy előre *tematizálta* a „primitív szellem” huszadik századi kutatóinak feltáró anyaggyűjtését, így a készülő azande tanulmányokat is. Azt például már Magyar László is lépten-nyomon hangsúlyozta, hogy az afrikai bennszülöttek nem hisznek a véletlen pl. balesetből adódó halálesemény létezésében, s ezért mindig megkeresik és meg is találják a halál „természetes okát”, vagyis azt a személyt (vagy gonosz szellemet), aki a bajt okozta. (MAGYAR 1985, 44–46, 142, 296, 366–368, 408). Ez az egyik olyan fontos megfigyelése, amely – Lévy-Brühl közvetítésével – befolyásolta az évtizedekkel későbbi etnográfiai kutatások irányát. Tüzetesebb szövegfeltáró vizsgálatok nélkül is észrevehetőek ennek a közvetett hatásnak a nyomai. Evans-Pritchard megfigyelte például, hogy az azandék „milyen ügyesen érvelnek a saját idiómarendszerükön belül, de onnan semmilyen argumentációs eszközzel nem lehet kimozdítani őket”. Hasonlóan látta ezt annak idején Magyar László is, amikor a Dél-Nyugaton uralkodó törvénykezési szokásokról írja: „Érdekes ilyenkor [peres ügyekben] tapasztalni, *mily ügyesen s kiapadhatatlan ékesszólással* tudják az „olombángók” [a peres fél felfogadott képviselői, „ügyvédek”] a szokástörvényeket forgatni és csavarni” (MAGYAR 1985, 278).

S tudni kell még két dolgot. Az egyik: amikor Evans-Pritchard a kutatásait végezte, akkorra már Afrika nagy részén sokat civilizálódott az istenítélet rendszere. Nemcsak a szociológus, hanem az episztemológus számára is tanulságos ennek kapcsán az afrikaiak idiómarendszerében bekövetkezett változás. Az alapsémához tartozó hit változatlan maradt abban a tekintetben, hogy nincs véletlen (azaz okozó nélküli) halál, de az ezt magába foglaló ideológia rendszerében lassú, ám határozott *eltolódás* mutatkozott. Ennek a folyamatnak a kezdetét már Magyar László észrevette, és – mint a kimbanda és a bulongo intézmény elszánt ellensége – örömmel üdvözölte. Az egykor szökött rabszolgákból szerveződött öngazgatású közösségek, az ún. kilombó társadalmak morális berendezkedéséről írja: „Ámbár e népek is, a többi afrikaiak módja szerint, a halálozás esetét nem a természeti rendszer következtének, de mindig valamely ellenségtől származó erőszakos tettnek hiszik: annak okául mindig valamely rég kimúlt, és a megholt rokonsághoz tartozó lelkek valamelyikét szokták kinevezni; melynek következtében elkerülük az úgynevezett boszorkányság vétkét, s mentve vannak ezáltal a sok véres bosszúálló scénák ostorától, mely oly iszonyúan dúl és pusztít más afrikai népek között, s a melynek következtében számos család, de egész helységek is, elpusztíthatnak.”³ (MAGYAR 1985, 408).

A másik dolog: szó volt róla, hogy Magyar beszámolójából mindenütt kiérződik mélységes ellenszenva a jósló papok iránt és mélységes együttérzése a megvádolt áldozatokkal, a halálra ítéltekkel, Tudnunk kell, hogy évekkel korábban, még Dél-Amerikában ő is hosszabb időt töltött hadifogoly tisztként, halálos ítélettel, s mint apjának írta, igazságtalan váddal, egy uruguayi siralomházban. A la-platai (argentini) – uruguayi háborúskodás idején a vesztes la-plataia oldalán tisztként harcolva uruguayi fogságba esett. „hol haditörvényszék elé állítatva több tisztársammal halálra ítéltetem, főokául adván (de hamisan), hogy az uruguayi hadifoglyok legyilkolásában én is részt vettem”, mígnem egy francia mentő tanú vallomását elfogadták, s így kivételes szerencséjére bebizonyosodott ártatlansága, és megmenekült. (MAGYAR 1985. 416.) Ám ezután már

³ Szokásosan, ha valakit boszorkányság vádjával elítéltek, akkor vele együtt kiirtották vagy rabszolgának adták egész családját. A kölcsönös vádaskodás végeredményeképpen olykor egész vidékek elnéptelenedtek.

sohasem tudott részvétlen elfogulatlansággal tekinteni egyetlen – akár legitimnek elismert – ítélet áldozatára sem.

Nem valószínű, hogy Polányi e tény tudatában választotta ki éppen Magyar esetét. De ha végiggondoljuk, a zárt idiómarendszer stabilitását szemléltető gyűjteményének számos „darabja” olyan emberektől származik (Alex Weissberg, Arthur Koestler, az Ignotus házaspár), akik maguk is halálos fenyegetés terhe alatt áldozatai voltak egykor valamilyen koncepció pernek.) Polányi úgy érvelt, hogy a boszorkánysággal vádolt K. azért ismerte be, hogy oroszlánná változva ő ölte meg S.-t, mert *megsemmisítő váddal szembesült*. „Ha egy embert felfal egy oroszlán, akkor amögött valamilyen nyomós oknak, például egy vetélytárs irigységének kell lennie. Ez nyilvánvalóan gyanússá tette őt, s amikor az orákulum, amelyben mindig megbízott, megerősítette a gyanút, nem tudott ellenállni bűne bizonyítékának, s bevallotta, hogy oroszlánná vált és felfalta S.-t. Ez zárta az érvelés körét, igazolta azt a mágikus sémát, amelyben az érvelés zajlott, megnövelve a séma erejét, hogy magába olvassza majd a következő esetet, amely a hatáskörébe kerül. Azok a kommunisták, akik keresztülmentek a valóságokhoz vezető eljárásokon az orosz szabotázsperekben, hasonló cirkularitásról számolnak be. A rab kezdetben általában tagadja a vádat, de amikor minden oldalról kitértően szembesítik vele, részben a vallatók, részben korábbi társaiból kicsikart bizonyítékok révén, kezdi átadni magát az ellene felhozott vád meggyőző erejének. Azon az alapon kezdi elítélni magát, amelyen másokat szokott elítélni, s ezzel zárul a kör, amely ismét igazolja az alapokat, s mire jön a következő ügy, erősebbé teszi őket, mint korábban.” (POLÁNYI 1994.II.80)

Ezek után megkísérelnék magyarázatot adni arra az – egyébként nem is ritka – jelenségre, hogy jóllehet, S. és K. emlékezetes példája nem az azande törzsnél, hanem egy – időben és térben tőle távoli – másik afrikai törzs körében esett, emlékezetünk mégis *egybesűriti* a két példát, mégpedig úgy, hogy a figyelmet (ahogy pl. Feyerabendnél is történt) az azande világszemléletre irányítja, miközben megőrzi azt a feszültséget is, amit Kimbiri tragédiája emléke kelt az olvasóban. A példákon keresztül való belátásnak ez a sajtószerű módja nem ismeretlen a kultúra egyéb területén sem. Sigmund Freud a vicc szerkezetét taglaló munkájában a viccet olyan társadalmi folyamatként mutatja be, amelynek egyik fontos típusában – éppen abban, amelyik a tanmesével (és ezúton a példázattal is) strukturális és funkcionális rokonságban áll. Lényeges szerepet játszik a *sűrités* – jórészt tudattalanul végbemenő – technikája. Ha ebből a szempontból kezdjük vizsgálni a példák–példázatok közötti mozgást, akkor magyarázatot kaphatunk arra, hogy mi történik S. és K. történetével. A tudattalan sűritési eljárások egyik típusában – s úgy tűnik, hogy az érvelésben felhasználható példák ilyenek – az összevont két elem közül gyakran csak az egyik manifesztálódik, miközben megmarad a másik elemből származó élmény intenzitása. „A sűritési eljárásnak alávetett elemek némelyike várhatólag veszendőbe megy, míg más elemek, amelyek átveszik az előbbiektől energiáikat is, a sűrités révén megerősödnek vagy éppenséggel túlerősödnek.” (FREUD 1982, 183).

...ÉS VISSZA

Végül adódik még egy érdekes tanulság. Mostanában sok szó esik a hálózatkutatásról, és arról a felfedezésről, hogy a fejlődő rendszerek egészen más természetűek, mint

ahogyan azt korábban elképzelték. Többek közt a tudás útjai is kevésbé jósolhatók (jó értelemben is), hiszen a hálózat-természetű diskurzustérben az információ sem időben, sem térben nem olyan kiszámítható módon terjed, mint ahogyan azt a jó öreg „heliocentrikus” szemlélettel várnánk. Erre is kitűnő bizonyíték Magyar László esete. Az életművét kutató Krizsán Lászlónak sajnos igaza volt, amikor ezt írta: „Magyar Lászlónak, a XIX. század legnagyobb magyar Afrika-kutatójának tudományos munkássága – korát messze megelőzve – az afrikai történelem, társadalmi intézmények és kultúrák olyan új összefüggéseit tárta fel, amelyek irányt jelölhettek volna ki a korabeli Afrika-kutatásoknak, ha műve nem magyar nyelven jelenik meg.” (KRIZSÁN 1983)

Szerencsére azonban mégsem lett igaza. Az egyetlen német nyelvű kiadásnak egy példánya, amelyet annak idején az Akadémia támogatott és gondozott, közel fél évszázad múltán kezébe került egy rendhagyó francia tudósnak, aki sokat tanult belőle. *L'âme primitive* (1927) (angolul: *The Soul of the Primitive*, 1928) c. munkájában Lévy-Brühl többször is idézi a Magyar beszámolóját, különösen Shakipera és Kimbiri esetét. Evans-Prichard is elismerte, hogy a huszas évek második felében Lévy-Brühl jóval nagyobb tárgyi tudással fogott művei megírásához, mint a korábbiakban. Ennek a stádiumnak a gyümölcse A primitívek 'lelkét' elemző könyv, amely Lévy-Brühl-lel együtt hosszú időre kiment a divatból, anélkül, hogy az általa felvetett dilemmával valamit kezdeni tudtunk volna. Az episztemológiát posztkritikai szellemben megújítani törekvő Polányi Mihálynak viszont volt bátorsága ezt a „karosszék-antropológust” a közhangulattal szemben is méltányolni. S ha a *Személyes tudás*nak azt a fejezetét valaki figyelmesen olvassa, ahol a meghasonlott K. beismeri, hogy oroszlánná válva széttépte S.-t, akkor visszajuthat Magyar László páratlanul jelentős megfigyeléseket rejtő úti jegyzeteihez, amelynek – ha ismernének – könnyen lehetne fontos szerepe a mai Afrika gondjainak megértésében is. Hasonlóképpen úgy vélem, hogy ideje lenne Lévy-Brühl jelentőségét is újragondolni, és elméletét visszaemelni napjaink diskurzusterébe.

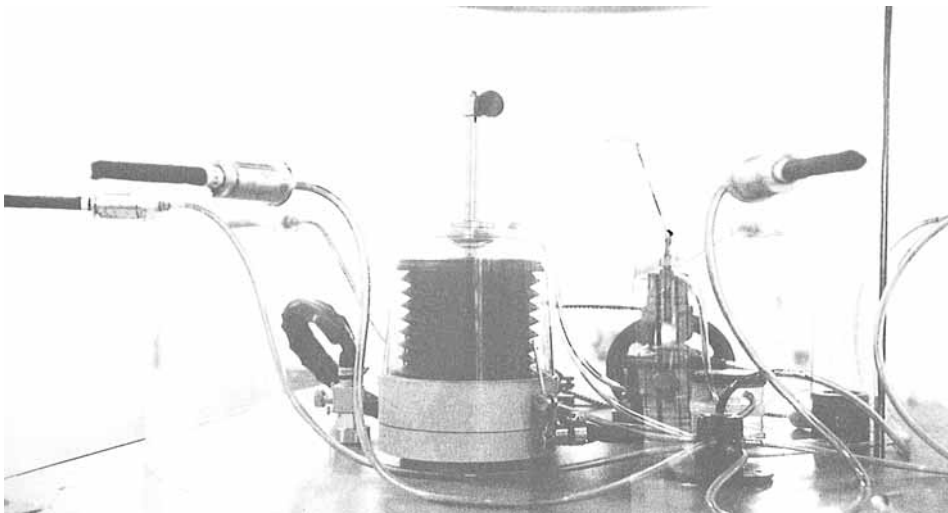
IRODALOM

- BÉKÉS V. 2001. Antropológiai példák Polányi Mihály tudományfilozófiájában. *Polanyiana* 10, 1–2, 22–44.
- BENCE Gy. 1972/1990. *Kritikai előtanulmányok egy marxista tudományfilozófiához*. Budapest: MTA Filozófia Intézet.
- BLOOR, D. 1976. *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge&Kegan Paul.
- DARWIN, Ch. 1955. *Önéletrajz*. Ford.: Mikes Lajos. Budapest: Akadémia – Művelt Nép Kiadó.
- EVANS-PRITCHARD, E. 1937. *Witchcraft, Oracle and Magic Among the Azande*. London: Clarendon Press.
- EVANS-PRITCHARD, E. 1981. *A History of Anthropological Thought*. New York: Inc.Publ.
- FREUD, S 1982. *A vicc és viszonya a tudattalanhoz. Esszék*. Budapest: Gondolat.
- JACOBS, S. 2001. Michael Polanyi, Tacit Cognitive Relativist. *Heythrop Journal* 42, 463–479.
- JACOBS, S. 2002. Polanyi's Presagement of the Incommensurability Concept. *Studies in History and Philosophy of Science* 33, 105–120.
- JACOBS, S. 2003. *Two sources of Michael Polanyi's prototypical notions of incommensurability: Evans-Pritchard on Azande witchcraft and St Augustine on conversion*. *History of the Human Sciences* Vol.16. No 2. 57–76.
- JACOBS, S. (2006) Michael Polanyi and Thomas Kuhn: Priority and Credit. *Tradition & Discovery. The Polanyi Society Periodical* Vol. XXXIII N. 2.
- JAMES, W. 1981 [1890]. *The Principles of Psychology*. Vol. II. Cambridge Mass. and London: The Harvard University Press.
- KRIZSÁN é. n. *Magyar László nyomában*. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/krizsan3.html>.

- LEVY-BRUHL, L. 1965 [1928]. *The 'Soul' of the Primitive*. London: Georg Allen at Unwin.
- MAGYAR László 1985 [1857]. *Magyar László dél-afrikai utazásai 1849–57. években. Magyar László afrikai utazásai*. Vál. és szerk.: Véber Károly. Budapest: Panoráma.
- POLÁNYI M. 1951. *The Logic of Liberty*. Chicago: University of Chicago Press.
- POLÁNYI M. 1952. The Stability of Beliefs. *British Journal for the Philosophy of Science* 3, 217–232.
- POLÁNYI M. 1992. A hallgatóságos megismerés hatása a filozófia néhány problémájára. In *Polányi Mihály filozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz.
- POLÁNYI M. 1994 [1958]. *Személyes tudás*. Ford.: Papp Mária. Budapest: Atlantisz.
- PRESTON, J. 1997a. Feyerabend Polanyian Turns. *Appraisal* 1, 30–36.
- PRESTON, J. 1997b. *Feyerabend*. Cambridge: Polity Press.
- WINCH, P. 1964. Understanding a Primitive Society. *American Philosophical Quarterly*, Volume 1, Number 4, Oct.

Lakner Antal – Georg Winter: UGAR Hand Made in Hungary, 1997
Kézi sodrású UGAR szivarok disztribúciós csomagolásban

Lakner Antal - Georg Winter, UGAR Hand Made in Hungary
Természetes ritmusú, 8 helyes láncdohányzó gép részlete